

דמותו ותפקידיו של הפדגוג בספרות המדרשית

מבוא

כמעט הכול יודעים, שהפדגוגיה היא התורה העוסקת בחינוך האדם המתפתח. אולם פחות מהם יודעים, שמקורה של המלה היוונית הזאת נעוץ בתואר ותפקיד. פידגוגוס, מובנו: "מלווה הנער". כך היה נקרא ביוון העתיקה העבד שליווה את הילד – בדרך כלל בן למשפחה אצילה ועשירה – לבית הספר. רק בתקופות מאוחרות יותר הורחבו תפקידיו, והם כללו גם תפקידי הוראה וחינוך. אולם אך מעטים יודעים כיצד משתקפים במקורותינו דמותו של הפדגוג ותפקידיו בספרות המדרשית של חז"ל. חוסר ידיעה זה אינו מפריע לנו לעשות בו שימוש יום-יומי במסכת עבודתנו בסמינר ובמכללה. שחיים אנו ב"מדריך פדגוגי" פלוני, ודנים אנו ב"עבודתו הפדגוגית" של אלמוני וכיוצא בשימושים. הבה אפוא נפנה עינינו אל שימושו במקורותינו.

א. הפדגוג בפירושים ובתרגומים על פסוקי המקרא

בפירושים ובתרגומים על פסוקי המקרא מצאנו את דמות הפדגוג ותפקידיו בצורה שונה לחלוטין מזו שמוכרת לנו כיום מדמויות חברינו לעבודה הנושאים בשם מכובד זה.

נסקור בקצרה את הופעותיו במקורות המקראיים הבאים:

1. את הפסוק "וישלחו את רבקה אחותם ואת מנקה" (בראשית כ"ד, נט) מתרגם יונתן: "...ואלו ית דבקה אחתהום וית פדגוואתא", ופירש שם יונתן: "פידגוואתא – מניקתה המגדלה, לשון רז"ל אמון פדגוג".
2. את הפסוק "ותמת דבורה מינקת רבקה" (בראשית ל"ה, ח) מתרגם יונתן: "...ומיתת פידגוואתא דרבקה", ופירש שם יונתן: "פידגוואתא – גם בלשון רז"ל נמצא כן אמון פדגוג, וכן ת"י כאשר ישא האומן".
3. את הפסוק "כאשר ישא האמן את היונק" (במדבר י"א, יב) מתרגם יונתן: "...היכמא דטען פדגוגא למניקה", ובדומה לכך תרגם הירושלמי: "היך מה דסבל פדגוגא ית מינוקא...", ויונתן פירש: "פדגוואתא כדאיתא בבראשית דבה דיש פרשתא ואהיה אצלו אמון פדגוג".
4. ואכן מוצאים אנו בפתיחת בראשית רבה: "רבי הושעיא רבה פתח: ואהיה אצלו אמון ואהיה שעשועים יום יום וגו' (משלי ח', ל) – אמון פדגוג, היך מה דאת אמר כאשר ישא האמן את היונק". ב"מתנות כהונה" שם פירש: "פדגוג זהו אומן המגדל תינוקות". וב"אסיפת אמרים" שם הסביר: "היינו שהקב"ה אימנה וגידלה [את כנסת ישראל] בחיקו עד מתן תורה".

ממקורות אלו נמצאו למדים, שהפדגוג מצטייר ע"י חז"ל כמינקת מסוג זכר, מעין שמרטף של ימינו. אלא שהאחרון נשכר, בדרך כלל, לפי שעות, וממלא תפקיד זה מדי פעם אצל תינוק או ילד אחר, בעוד שהפדגוג היה מתמנה לאורך זמן, והיה צמוד לתינוק או לילד קטן אחד, עד שגדל. לא מצאנו אפוא עד כאן, שהפדגוג עסק בהוראה או בלימוד כלשהו או שהיה לו קשר למסגרת של כיתה.

ב. מקומו של הפדגוג במדרשי חז"ל

לעיני המעיין במקורות המדרשיים של חז"ל, שבהם מופיע הפדגוג, הולכות ומתבהרות מספר תופעות מעניינות:

1) הפדגוג מוזכר רק במקורות המדרשיים, שנלמדו ונערכו בארץ ישראל בתקופה מסוימת. דמותו ותפקידו אינם מוזכרים כלל במקורות מדרשיים בבבלים, אפילו מאותה תקופה. מתכוונים אנו לאותה תקופה שבה רווחה התרבות היוונית בכל עוצמתה, שהייתה שלטת בחלקה המזרחי של האימפריה הרומית, ושהטביעה את חותמה על חיי הרוח בארץ ישראל, בעיקר בקרב שכבה מסוימת של אוכלוסיה, ועוד נתייחס לתופעה זו בהמשך. בבבל, שאליה לא חדרה תרבות זאת, ולא ניכרת השפעתה – לא נמצא את הפדגוג.

2) גם במקורות המדרשיים הא"י בתקופה זו, שבהם מוזכר הפדגוג, הוא מופיע בהם רק במסגרת דרשות המכילות סיפורי משלים, כפי שנראה להלן. דמות הפדגוג מובאת בסיפורי המשל כבעל תפקיד, שאותו נתאר בהמשך, ולא בהתייחסות לדמות מציאותית שחייתה ופעלה ונשאה תואר זה, או ששימשה בתפקיד זה בפועל. לא מוזכר, שחכם פלוני, שחי או פעל – מוכר לרבים או פחות מוכר – הינו פדגוג. זו דמות שהוזכרה בדרשתו של הדרשן הא"י בסיפורי משלים, כדי לפרש ולהסביר את רעיונותיו.

לא מצוין, דרך משל, על אף אחד ממאות החכמים, שחיו בא"י באותה תקופה, ושפעלו בה לרוב בתפקידי חינוך והוראה, שהוא נשא תפקיד של פדגוג. יתרה מזאת, לא נמצא אף לא דבר חכמה, אימרה או ציטוט מפדגוג כלשהו, שחי בתקופה זו. הוא נזכר בתוך סיפורי משלים רק כבעל תפקיד מסוים, כפי שיצטייר לפנינו בהמשך.

3) הפדגוג "שלנו", שנזכר, כאמור, רק בספרות המדרשית הישראלית, שבה משולבים סיפורי משלים ונמשלים וכבעל תפקיד מוגדר, מופיע בה בספרות זו, רק בסוג מסוים מאוד של סיפורי משלים. הוא מופיע רק בסיפורי משלים המורכבים מסמלים של "מלך" או "בן מלך" בלבד. ויש לציין, שרבות הן הדרשות המתובלות בסממן ספרותי זה של משל ונמשל לפי שנועדו לרתק את קהל שומעיהן, אלא שבהן לא מופיע הפדגוג. הוא מופיע, כאמור, רק במשלים שנושאים הם חצר המלכות, וליתר דיוק; "מלך" ו"בן מלך" בלבד.

סיפורי המשלים על "מלך ו"בן המלך" פותחים בדרך כלל בלשון: "משל למה הדבר דומה, למלך ש..." או "משל למה הדבר דומה, לבן מלך ש...", ורק בהם מופיעה דמותו של הפדגוג.

4) הפדגוג בספרות מדרשי חז"ל הא"י, במסגרת סיפורי משלים על מלך או בן מלך, אינו מופיע בהם, לא כמחנך ולא כמדריך. מעולם לא השמיע הערות חינוכיות או פדגוגיות לאלפנו בינה ודעת מ"ניסיונו החינוכי". ועל אחת כמה וכמה לא השמיע הערות והצעות להתנהגות בתחום נושאי היהדות. אין זכר לחינוך יהודי, וברור שלא הדרכה והכוונה לקיום תורה ומצוות. מה כן עשה אפוא פדגוגנו!!

הבה נתן למקורות עצמם להציגו לפנינו. אך זאת עוד נציין: עברנו על כחמישים מקורות מדרשיים א"י, אולם רק כחציים מצוטטים בקצרה לקמן, וזאת משום שאלה מאפיינים גם את המקורות הנותרים.

ג. דמותו ותפקידיו של הפדגוג במדרשי חז"ל

רשימת המקורות שלהלן לא סודרה ולא מוינה במכוון, כנדרש בדרך כלל בעבודה מדעית מחקרית, לפי סדר הזמנים, מהקדום יותר ועד לקרוב, וזאת משום שכולם נדרשו ונערכו במקום אחד, בארץ ישראל, ובאותה תקופה לערך, כפי שנוכיח עוד להלן. אין אפוא עניין מיוחד להעלותם כאן דווקא לפי סדר כרונולוגי מדוקדק. הרשימה הובאה כאן לפי סדרה הענייני והתוכני, העשוי לסייענו לבניית דמותו ותפקידיו של הפדגוג.

1) ילקוט שמעוני, בהעלותך, תש"י: "...משל למה הדבר דומה, למלך שמסר את בנו לפדגוג, והיה יושב ומפקדו (שומר). ואומר לו: ראה שלא יאכל מאכל רע, ושלא ישתה משקה רע, ובכל כך היה הבן מתרעם על אביו לומר, לא מפני שהוא אוהבני, אלא מפני שאי אפשר לו שאוכל".

2-3) תנחומא, כי תשא, פ"ח, ויקרא רבה פ"ב (בשינוי קל): "...משל למלך שמסר את בנו לפדגוג, והיה מבקשו אצלו כל שעה ואומר לו: אכל ברי? שתה ברי? אזל ברי לבי ספרא? הדר ברי מבי ספרא?"

4) ילקוט שמעוני, בהעלותך, תש"י: "...משל למלך שהיה לו בן, ועשה לו פדגוג, והיה מוליכו לאיסכולי [מקום הלימוד], והוא היה מביאו, אוכל על ידיו ושותה על ידיו. משגדל, התחיל הפדגוג צוח לאביו. אמר לו: 'איני יכול לעמוד בטרחת בנך בעצמי. עשה אחר פדגוג'. אמר ליה המלך: 'הייתי מבקש לומר לך כן, אלא שהיה כעור בעיני, מפני שאתה גידלתו, עכשיו שנתת לי רשות, לך עשה'."

5) ספרי, האזינו ש"ו: "...משל לבן מלך שמסר את בנו לפדגוג להיות יושב ומשמרו. אמר אותו הבן, כסבור אבא שהועיל כלום כשמסרני לפדגוג. עכשיו הריני משמרו כדי שיאכל וישתה ויישן ואלך אני ואעשה רצוני וצרכי. אמר לו אביו: 'אף אני לא מסרתך לפדגוג אלא שלא יהיה מידוך' [נותן לך לזוז מהבית בלא רשות]."

6) פסיקתא דרב כהנא י"ב: "...משל לבן מלך שעמד מחוליו. אמר פידגוג: 'לך לו לאסכולי שלוי. אמר המלך: 'עדיין לא בא זיוו של בני מחוליו והוא הולך לו לאסכולו? אלא יתעזן בני שנים שלושה חודשים במאכל ובמשתה. ואח"כ הוא הולך לו לאסכולו'."

7) ספרי, וזאת הברכה ש"ו: "...משל למלך שמסר את בנו לפדגוג אחד, והיה מחזר ומראה אותו, ואומר לו: 'כל האילנות הללו שלך, כל הגפנים הללו שלך, כל הזיתים הללו שלך'. כשיגע להראותו עוד, אמר לו: 'איני יודע מה אומר לך. אשריך, מה מתוקן לך'."

8) דברים רבה פ"ב: "...משל למה הדבר דומה, לבן מלך שיצא לתרבות רעה, והיו לו שלושה פדגוגין ('מתנות כהונה': 'פדגוג — אומן המגדל בן האדוני'). הראשון אמר: 'עשה לו כבלים של מאה ליטרין' (מ"כ: 'כבלי ברזל לייסרו ולאסרו בהם') והשני אמר: 'אינו יכול לעמוד בכבלים של ק' ליטרין, אלא יעשה לו כבלים של י"ב ליטרין'. בא השלישי ואמר: 'האיך הוא יכול לעמוד בכבלים של י"ב ליטרין? יעשה לו כבלים של ליטרה אחת'."

9) דברים רבה, פרק ב', ט"ו: "...משל למה הדבר דומה, לבן מלך שיצא לתרבות רעה, והיה המלך משלח פדגוגו אחריו ואומר לו: 'חזור בך, בני'. והיה הבן משלחו ואומר לו: 'באילו הפנים אני חוזר בי, ואני מתבייש לפניך? והיה אביו משלחו ואומר לו: 'בני, יש בן שמתבייש

- לחזור אצל אביו? ואם אתה חוזר, לא אצל אביך אתה חוזר?!"
- 10) ילקוט שמעוני, בהעלותך תשי"ם: "... משל למלך שאמר לפדגוגו: 'רדה את בני, אבל לא בפני, ומשאלך לי רדה, מפני שרומי האב על הבן'."
- 11 – 12) פסיקתא דרב כהנא י"ד, וילקוט שמעוני, חקת תשס"ד (בשינוי קל): "...משל למלך שמסר את בנו לפדגוג ואמר לו: 'אל תהי קורא לבני מורה'. מהו דין לישראל מורה? אמר ר' ראובן: 'כהדין לישראל יוני דצווחין לשטיא — מורה'! פעם אחת הקניטו וקרא אותו מורה. אמר לו המלך: 'כל עצמי הייתי מצווה אותך, ואמרתי לך אל תהא קורא אותו מורה, ואתה קורא לו מורה? לית עסקא דערומ מהלך עם שטיא'". [מהו פירוש לשון "מורה", פירושו בשפה היונית: שוטה. ולפי שקראת לבני שוטה, אף שהקניטך, אין זה עיסקו של הפיקח (הערום) ללכת עם השוטה. אין אתה "הפיקח" מסוגל לחנך את בני "השוטה"].
- 13) בראשית רבה, ל"א ז': "משל לבן מלך שהיה לו פדגוג. כל זמן שהיה הבן סורח, היה הפדגוג שלו נרדה."
- 14) שמות רבה, מ"ב, ט"ו: "...משל למה הדבר דומה, למלך שכעס על בנו והכניסו לקיטון ומתחיל לבקש להכותו. והיה המלך מצעק מן הקיטון: 'הניחה לי שאכנו' והיה הפדגוג עומד בחוץ. אמר הפדגוג: 'המלך ובנו לפניו בקיטון. למה הוא אומר לי הניחה לי, אלא מפני שהמלך מבקש שאלך ואפייסנו על בנו. לכך הוא מצעק הניחה לי'."
- 15) דברים רבה, עקב, ט"ו: "...משל למה הדבר דומה, למלך ובנו שהיו נתונים בקיטון, והפדגוג של בנו נתון בטרקלין. היה המלך מצווח: הניחו לי שאהרוג את בני, ואינו מבקש אלא מי שילמד עליו סגוריא."
- 16 – 17) שמות רבה, כ"א, ח', ובמכילתא, בשלח, ג' (בשינוי קל): "...משל למה הדבר דומה, למלך שהיה לו בן והכניסו וגזר עליו גזרה קשה, והיה הפדגוג מבקש על-ידו. אמר לו: 'כלום אתה מבקש ממני אלא על בני. כבר התרציתי על בני'."
- 18) שמות רבה, ל"ח, ח': "... משל לבן מלכים, שהיה פדגוגו נכנס אצלו [אצל המלך] ללמד סגוריא על בנו, והיה מתירא מן העומדים עליו שמא יפגעו בו. מה עשה המלך? הלבישו פורפירא [מעיל של ארגמן] שלו, שיהו רואין אותו ומתיראין ממנו."
- 19) שמות רבה, מ"ג, א': "...משל למלך שהיה דן את בנו, והיה הקטיגור עומד ומקטר. מה עשה הפדגוג של הבן? כיון שראה אותו מתחייב, דחף את הקטיגור והוציאו לחוץ ועמד לו במקומו, והיה מלמד על הבן סגוריא."
- 20) שמות רבה, ל"ז, ב': "...משל לבן מלכים שזחה דעתו עליו, ונטל את הצפורן [מעין דקר] לחתור את בית אביו. אמר לו פדגוגו: 'אל תייגע עצמך. תן לי ואני אחתור'. הציץ המלך עליו ואמר לו: 'יודע אני היאך היתה כוונתך. חייך, איני משליט בריה על פלטין שלי, אלא אתה'."
- 21) איכה רבה, ד': "י"א: "...משל למה הדבר דומה, למלך שעשה בית חופה לבנו וסיידה וכיירה וציירה, ויצא הבן לתרבות רעה. מיד עלה המלך לחופה וקרע את הוילאות ושיבר את הקנים, ונטל פדגוג שלו איבוב של קנים והיה מזמר. אמרו לו: 'המלך הפך את חופתו של בנו, ואתה יושב ומזמר?! אמר להם: 'מזמר אני שהפך חופתו של בנו, ולא שפך חמתו על בנו'."
- 22 – 24) ירושלמי סנהדרין י', ע"ב, ויקרא רבה, י"א, ז', ואסתר רבה, פתיחתא י"א (בשינויים קלים): "... משל למה הדבר דומה, למלך שהיה לו בן ומסרו לפדגוגו, והיה פדגוגו שונא אותו והיה מבקש להורגו. אמר: 'אם אני הורגו עכשו, הרי אני מתחייב מיתה [י"א: נמצאתי מתחייב למלך]. אלא הרי אני מושך את מיניקתו ממנו, ומעצמו הוא מת'."
- 25) בראשית רבה, כ"ח, ו': "... משל למלך שמסר בנו לפדגוג והוציאו לתרבות רעה. כעס המלך על בנו והרגו. אמר המלך: 'כלום הוציא בני לתרבות רעה אלא זה, בני אבד וזה קיים?!'
- 26) ויקרא רבה י', ג': "... משל לבן מלכים שנתגאה לבו עליו, ולקח את הסייף לחתך את

אביו. אמר לו פדגוג: 'אל תייגע את עצמך, תן לי ואני חותך'. הציץ המלך עליו. אמר לו: 'יודע אני להיכן היתה כוונתך. מוטב שיתלה הסרחון בך ולא בבני. חייך מן פלטיין דידי לית את זייע ומותר פתורי את אכיל. כ"ד אנונס את נסיב" ("מתנות כהונה": "פדגוג – אומן המגדל תינוקות. מפלטיין שלי לא תזוז, וממותר שולחני ומאכלי – אתה תאכל, ועשרים וארבע מתנות אתה לוקח").

ד. בשולי המקורות המדרשיים

מהן אפוא המסקנות, שניתן לקבוע בהסתמך על המקורות שהבאנו? שלוש הן המסקנות הבולטות:

1) מתפקידי הפדגוג היה לדאוג לצרכיו החומריים של בן המלך: להאכילו, להשקותו, לשמרו ולהביאו לביה"ס (ראה מקורות 1 – 5), לסעדו בעת חוליו (מקור 6), לטייל עמו (מקור 7), לרדות בו כשסרח (מקורות 18 – 10), לתווך בינו ובין אביו המלך כשיצא לתרבות רעה (מקורות 8, 9, 14) ולעתים גם היה מלמד עליו סניגוריה (מקורות 14 – 20). לעתים סניגוריה זאת לא נועדה אלא לחפות על כשלונו שלו בתפקידו, והיא נבעה לא אחת מתוך תחושתו, שהבן נרדה בגין מחדליו.

תפקידים אלו לא היו קלים לביצוע כלל ועיקר. הפדגוג היה צריך להלך על חבל דק, בין הצורך להשביע את רצון בן המלך במשוגותיו ובין הציפיות הרבות של המלך מתפקידו ומחובותיו. הוא היה נתון תחת שבט ביקורת מתמדת. ביקורת זאת באה מצד האב ע"י חקירותיו ודרישותיו התמידיות, "והיה מבקש אצלו כל שעה" (מקורות: 2, 3, 5, 6), המלך היה מתערב מדי פעם במעשיו, "... ואמרתי לך אל תהא קורא לבני מורה! ואתה קורא לו מורה?" (=שוטה?) אף שקדמו לקריאה זו דברי הקנטה של הבן (מקורות 11 – 12). יש שהיה משנה המלך-האב את החלטותיו של הפדגוג, והיה מוריד על-ידי כך את קרנו של הפדגוג בעיני הבן; "אמר הפדגוג ילך לו לאסכולי שלי. אמר המלך: 'עדיין לא בא זיוו של בני מחוליו, והוא הולך לאסכולי שלי!' (מקור 6). וביקורת זאת באה גם מצדו של בן המלך המפונק. לא פעם היה הבן מתלונן עליו לפני אביו, המלך (מקור 5), "ובכל כך היה הבן מתערב על אביו לומר, לא מפני שהוא אוהבני, אלא מפני שאי אפשר לו שאוכלי" (מקור 1). יש שהיה הפדגוג נרדה "כל זמן שהיה הבן סורח" (מקור 13), וקרה אף שנהרג תוך כדי כעסו של המלך על בנו שיצא לתרבות רעה (מקור 25).

אכן תפקיד קשה מילא הפדגוג, תפקיד שהיה כרוך, בדרך כלל, בכפיות טובה מתמדת. לא ייפלא אפוא, שביקש הפדגוג להשתחרר מתפקידו, והיה "מצווח לאביו [של חניכו]: "...איני יכול לעמוד בטרחת בנך... עשה אחר פדגוג" (מקור 4). קרה אף שהיה פדגוג, מרוב שנאה לחניכו, מבקש להמיתו (מקורות 22 – 24).

מאידך גיסא, היו גם מקרים, ששררה אהבה בין הפדגוג וחניכו (אולי אהבה מאולצת – לא נדע בוודאות) עד שהיה הפדגוג אף להצילו "מגזירות קשות" של אביו (מקורות 16 – 17), והיה משתדל להסיר ממנו דברי קטגוריה, "דחף את הקטיגור, והוציאו לחוץ ועמד במקומו" (מקור 19), ומלמד סניגוריה עליו בפני אביו (מקורות: 14, 15, 18).

יש שזכה הפדגוג ליחס של הערכה מצד המלך, מעבידו, כפי שעולה ממקור 4: ניאות המלך לאפשר לפדגוג לקחת עזרה וסיוע, לאחר שאף הוא הכיר בעובדות ששטח לפניו על קשייו הרבים, "הייתי מבקש לומר לך כן, אלא שהיה כעור בעיני, מפני שאתה

גידלתו" (התחשבות רבה וגילוי רמת רגישות גבוהה אליו), "עכשיו שנתת לי רשות, לך עשה". כך בא הדבר לידי ביטוי גם במקור 20: הפדגוג היה מבקש לחפות על מעשהו הרע של חניכו, ש"נטל את הציפורן לחתור את בית אביו", שהציץ המלך עליו ואמר לו: "יודע אני היאך היתה כוונתך, מוטב שיתלה הסרחון בך ולא בבני...", וזכה הוא בשל כך לגמול נאה, "חייך, איני משליט בריה על פלטיך שלי, אלא אתה". כך מצאנו גם במקור 26: היה הפדגוג נוטל על עצמו את מעשהו הרע של חניכו, והמלך העריכו על כך ומבטיח לו כגמול, "חייך, מן פלטיך דידי לית את זייע, ומותר פתורי את אכיל" וכו'. בשום מקור לא נמצא, אף לא ברמז, שהפדגוג חונך, הורה או לימד את חניכו. לא מצאנו לא ציטוט מדברי חכמה, לא עצה, הדרכה או "הברקה" חינוכית אחת מפדגוג אחד. ממצא זה מתמיה שבעתיים לנוכח המסקנה הבאה (2).

(2) במקורות הפדגוגים כולם, שהופיעו כפי שראינו רק בסיפורי משלים, נמשלים בדרשה הסיפורית המשלית הם מנהיגים דגולים בישראל, שעסקו בפועל בהוראה ובחינוך. וליתר דיוק: בכל המקורות שהבאנו בפרק ג' היה משה רבנו בכבודו ובעצמו הנמשל לפדגוג שהופיע בסיפורי המשל. בכל המקורות למעט מקור 8 (המביא סיפור ב"שלושה פדגוגין": משה רבנו, דוד המלך וירמיהו הנביא) ומקור 20 ו-26 שבהם הנמשל לפדגוג הוא אהרן הכהן, שלקח על עצמו, כידוע, את סרחונם של ישראל במעשה העגל (עיין בדרשות עצמן בשמות רבה ל"ז, ב' וביקרא רבה י, י"ג).

ואם בפתרון המשלים עסקינו, נציין ש"המלך" שבמשלים הינו הקב"ה, ו"בן המלך" הינו, כמובן מאליו, עם ישראל. לפיכך תמוה הוא שבעתיים, שהדרשן ייחס במשליו את דמותו של הפדגוג עפ"ר למשה רבנו, ולא ניסה לעטרו בדמות מכובדת יותר מפדגוג, או לפארו ולהדרו בדמות זו, או לפחות לשים בפיו דברי חכמה ובינה, דברי חינוך והוראה (הלא פדגוג הוא?! וכי תפקידי משה רבנו הצטמצמו רק בתפקידי שמירה, דאגה לאוכל ולשתייה ולשמרטפות לבני ישראל?

אפשר שתמיהה זו תיעלם, אם נתן דעתנו לממצא הבא העולה מן המקורות המדרשיים, ושעליו הצבענו אך ברמז בפרק ב' (סעיף 1 לעיל).

(3) ניתן להניח, שכוונת הדרשן בדרשותיו הייתה לחנך וללמד. לצורך השגת מטרה נעלה זו הוא השתמש, בין היתר, בסממן ספרותי זה של סיפורי משלים, שמתבעם ומכוחם היה לרתק את קהל השומעים. מעל לכל ספק ברור, שכוחם זה של סיפורי המשלים נובע רק מהיות סמליהם ודמויותיהם מוכרים ומובנים לקהל השומעים, מהיותם לקוחים ממצייאות חייהם, מהיותם אקטואליים. יש להניח, שהדרשנים של אז הבינו גם הבינו, לפחות כמו המורים של היום, שככל שדרשותיהם תהיינה אקטואליות יותר, הן תובנה יותר. הן "תדברנה" יותר ללב שומעיהן, וזה מה שהיה חשוב להם כמחנכים וכמורים. הם השתדלו אפוא לעשות אקטואליזציה של דבריהם, כפי שדואגים לכך גם כיום מרבית המחנכים הטובים. לפיכך ניתן להניח, כמעט בוודאות, שכאשר השתמשו בדרשותיהם בסיפורי משלים שנושאים המרכזי היה "מלך", "בן מלך" ו"פדגוג", הם פנו לציבור שומעים, שדמויות אלו היו "קרובות" להם, מוכרות להם מחייהם הם, ו"דיברו" ללבם, כי לכך הרי נתכוונו באקטואליזציה שנתנו לדבריהם.

הבה ונחשוב, מתי היו דמויות כאלה קרובות ומוכרות לציבור יהודי? אין זאת אלא בתקופה שהיו קיימים בישראל בני מעמד של אצולה, של עשירים יהודיים, שחיו בארץ ישראל ושהושפעו ע"י התרבות היוונית על גיווניה, נימוסיה וסמלי מעמדה, שהייתה שולטת בחלקה המזרחי של האימפריה הרומאית, שכללה גם את תחום ארץ ישראל,

בעיקר בין המאות השנייה והרביעית לספירה. לפני תקופה זו כשהשפעתה של תרבות יוון על חיי הרוח בישראל עדיין לא הייתה ניכרת, אכן לא הוזכרו במדרשי חז"ל דמויות אלו לא בדרשותיהם של הדרשנים הא"י ואף לא בסיפורי משליהם. דמויות אחרות מילאו את סיפורי משליהם, ובתקופה מאוחרת יותר לתקופה זו לא נזכרו עוד דמויות אלו, שכן לא היו עוד מוכרות לקהל שומעי הדרשות, ולא היה בהן כדי "לדבר" ללב השומעים, כשם שבבבל, באותה תקופה מקבילה, לא נמצא זכר למדרשים מסוג זה. "מוסדות" כמו "מלך", "בן מלך" ו"פדגוג" לא היו קיימים שם, וזאת משום שלבבל לא חדרה התרבות היוונית, ובמידה שחדרה, לא השפיעה על חיי הרוח והתרבות היהודיים במקום.

הפדגוג ביוון לא היה כלל מורה מקצועי. בני העשירים היו לומדים באסכולי. לפדגוג, שנשכר ע"י משפחות האצילים (כי רק הן יכלו להרשות לעצמן להעסיקו), נשארו אפוא רק תפקידים טיפוליים חומריים. ואכן כך ראינוהו במקורות; הוא משמש כאומן לילדים וכשמרטף, ותו לא, משחר ילדותם עד שגדלו. קרוב לודאי שהיה הוא עבד מלומד, פחות או יותר, שידע אולי רק משהו על חכמה יוונית, ומכאן מעמדו הירוד, ומכאן שלא נשא בעול תפקיד חינוכי, שהלם יותר לאישיות בעלת רמה, נימוסים וגינונים של בן מעמד רם. מכאן מובנת גם הסיבה, שאין כל זכר לעניין יהודי בסיפורי המשלים המדרשיים הללו, הוא אינו מחנך לשמירת מצוות, משום שהוא עצמו לא יודען כלל. גם אורח חייו של "בן המלך" זר הוא מטבעו ליהדות. יש להתפלא אפוא על הידיעות המפורטות שהיו לדרשנים הא"י על אורחם ורבעם, מעשיהם ומחדליהם של יסודות נכריים אלו ליהודים וליהדות. אף מסתבר, שהפדגוגים היו יוונים ילדי הערים ההלניסטיות בארץ ישראל או במדינות אחרות במזרח של האימפריה הרומאית. במקרים יוצאים מן הכלל יכלו אולי גם יהודים יוצאי הגולה ההלניסטית לשמש בתפקיד פדגוג. אולם כל הסימנים מעידים על כך, כי אף שהיו ממוצא יהודי, הרי בתרבותם ובאורח חייהם החיצוני לא נבדלו מהגויים. יש להניח, שהחניכים שלהם היו יהודים – אומנם יהודים מתבוללים במידה מסוימת – אבל יהודים למרות זאת. רק כך ניתן להסביר את התופעה המוזרה, שדרשנים-חכמים, שכל חייהם היו קודש לתורה ולמוסר, יכלו לגלות בקיאות בצורכיהם של "בני מלכים" ושל הפדגוגים שלהם, ולהשתמש בדמויות אלו בסיפורי המשלים בדרשותיהם.

האצילים היהודים, שחיו באותה תקופה בארץ בצורה שחיקתה את האצולה היוונית, לא היו כל כך רחוקים מהמוני היהודים עד שאורח חייהם לא היה ידוע להם. רק לשכבה זו מופנות היו אפוא דרשות אלו, המכילות סיפורים על מלכים ובני מלכים ופדגוגים. אחרת, לא היו בעלי המדרש משתמשים בהם, כאמור.

למעמד יהודי מתבולל זה, שלא היה גדול במיוחד, כמובא במקורות היסטוריים, שחי בארץ ישראל, פונים המדרשים הללו, והם נשתרבו אח"כ בין מאות ואלפי הדרשות שנתקבצו ונערכו ע"י קומץ חכמים דרשנים שישבו בא"י, ושעסקו בעריכת ספרי המדרשים הללו. המחקר בספרות המדרשית של חז"ל, שכללה את ספרי המדרש שהבאנו, ה"רבות" ואחרים, כבר הוכיח זה מכבר שהם נדרשו ונערכו ברובם בארץ ישראל, וזאת בהסתמך על לשונם, על שמות החכמים המוזכרים בהם, על תוכן הדרשות ועל האוירה והרקע הבוקעים מהם ועל נתונים וממצאים בדוקים כיוצ"ב, אך לא לנו להרחיב בזאת כאן.

בל נשכח, שאף בתקופת החשמונאים, בשעה שנלחמו היהודים ביוונים ובהתיינות, המשיכו אנשי המעמד העליון ביהודה לדבר יוונית ולנהוג באורח חיים יווני, לקרוא

לבניהם בשמות יוונים ולטבוע כתובות יווניות על מטבעות ומבנים גם לאחר שגזרו "שלא ילמד אדם את בנו יוונית" (בבלי, סוטה מ"ט, ע"ב. ב"ק פ"ב, ע"ב). גם אז עדיין הקלו עם אלו שהיו "קרובין למלכות", או לפי נוסח אחר: "של בית רבן גמליאל התירו ללמד יוונית מפני שהם זקוקין למלכות" (תוס' סוטה ט"ו, ח'). והעיד רבן שמעון בן גמליאל, ש"אלף תלמידים היו בבית אבא, חמש מאות למדו תורה, וחמש מאות למדו חכמה יוונית" (שם). ור' יהודה הנשיא, בנו של רבן שמעון בן גמליאל, למרות אהבתו העזה לשפה העברית, שהייתה שגורה אפילו בין בני ביתו (ותופעה זו, של שליטה בלשון העברית בקרב שכבות העם, ייחודית הייתה), לא נמנע מלהשוות את מעמד הלשון היוונית ללשון הקודש (בב"ק פ"ג, ע"א. סוטה מ"ט, ע"ב. מגילה י"ז, ע"א וע"ב), ובמאה השלישית לספירה מוצאים אנו את גדולי אמוראי ארץ ישראל: ר' יוחנן ור' אבהו, שהורו הלכה: "מותר לאדם ללמד את בתו יוונית, משום שהוא תכשיט לה" (ירושלמי, פאה א', א. שבת ו', ע"א. משנה סוטה ט', ט"ו).

על רקע זה נבין מדוע רק מורים הלינסטיים היו יכולים לשמש בתפקיד זה בארץ ישראל. מכאן נבין גם את תפקידיו של הפדגוג ואת מהלכיו, שלא היו קלים כלל לביצוע. היה לו קשה להטיל מרות או לשמור על משמעת. חניכו היה בן אצילים ועשירים, שהיו תכופות מפנקים אותו ומקלקלים את אופיו. הפדגוג, שבדרך כלל לא היה מיוחס בחברת האצולה, ומכל שכן שלא היה בעל אמצעים (אחרת לא היה משכיר עצמו לתפקיד כזה), לא היה יכול להשתוות מבחינה חברתית לחניך האציל והמפונק שלו, וממילא לא הייתה לו הסמכות להטיל עליו משמעת. תפקידו היה לפעמים יותר קשה משהיה צריך להיות, משום שאבי חניכו היה מקפיד עליו ביותר, שלא יפגע חלילה ברגשותיו של הבן, ואם חלילה פגע ברגשותיו, היה עלול להפסיד את מקור מחייתו. בחוגי האצולה היה נהוג, שלא התינוק חייב ליתן את הדין על מעשיו הרעים, אלא דוקא הפדגוג האומלל שלו.

מעניין, שאף באותם מקרים המצדיקים את היחס מבחינה בריאותית, ניכרת המגמה של הפינוק. הבן צריך "להתעדן" במאכל ובמשתה לא שניים או שלושה שבועות, אלא שניים ושלושה חודשים! גם הנמשל; יציאת מצרים ומתן תורה, דרש את הארכת תקופת ה"התעדנות" עד לשבעה שבועות, אבל זה עדיין פחות משלושה חודשים.

רשאים אנו להניח, שהמשלים משקפים את אורח החיים של בני עשירים מפונקים, ובסופו של דבר, חוסר המשמעת בין בני האצולה היה בהכרח מביא לידי תוצאות עגומות. הבן יצא לתרבות רעה, והאב המאוכזב היה מגיב בשצף קצף (זהו "התסריט" כמעט בכל סיפורי המשלים על "בן המלך"). לא מצאנו אף לא סיפור אחד, שבן מלך גדל וצמח לתפארת חצר המלוכה. ממספר מקורות אנו מבינים, שהיו מקרים שבני האצולה הפרועים היו מנסים לגנוב אף מאוצרות אבותיהם. היו מקרים, שהאב האומלל, בחמתו ובהיעדר יכולת להבליג עוד ולעצור מכעסו המצטבר, התנפל על בנו והכהו מכות נמרצות ורדה בפדגוגו, לפי שראהו שותף לתעלולי בנו הסורר, ומ"מ אחראי לתעלוליו. בחוגי האצולה היוונית הגבוהה היו, כידוע, מקרים של רצח, וכנראה שאותם יהודים מתיוונים, שחיקו את דרכי הגויים, לקו גם הם במכה זו, והיו חסרי מצפון, שהיו עלולים ל"סדר" את חניכיהם מטעמים פוליטיים ולגרום להם מוות בצורה "מכובדת", שלא יוכלו להטיל עליהם אח"כ את האחריות (ראה בעיקר מקורות 22 – 24).

מקרים כאלה של רצח מתוכנן של תינוק והוצאה לתרבות רעה של חניכים ע"י

הפדגוגים שלהם מוכיחים בעליל, שהמוסד הזה כולו נשאר נטע זר ליהדות ולרוחה. רובם הגדול של הפדגוגים לא היו אלא נכרים, שהאצולה היהודית והעשירה, מבין יהודי ארץ ישראל באותה תקופה, הייתה שוכרת לה לשם טיפול "מודרני" – יוני בילדיה.

דרשני איי ושומעיהם היהודים ידעו על מנהגייהם המוזרים של "בני המלכים" האצילים ועל הפדגוגים מכל הסוגים. מקורם של המשלים המדרשיים על הפדגוגים היה מיוסד בניסיון החיים של המוני העם, שהכירו יפה את אורח חייהם של יסודות זרים אלו, שלא היו רוצים או יכולים להשתתף בו.

אל שכבה זו פנה הדרשן בדרשותיו אלו, וכשנוקק להביא משל, כדי לגוון את דבריו ולרתק את מחשבותיהם, השתמש בדמויות אלו של "המלך" (הוא האציל) ו"בן המלך" (הבן המפונק של האציל) והפדגוג שלו, אף שהנמשלים היו (לרוב) הקב"ה, בני ישראל ומשה רבנו. ואולי קיווה הדרשן, שרק כך, ע"י הבלטת "תוצאות" החינוך של הפדגוג, וברוב המקרים שהבאנו, מצטיירת לפנינו דמות של בן תפנוקים פרוץ והולל, משולח רסן, פורק עול וחותר תחת אביו – לקרבם ולהשיבם לחיק היהדות. ואולי להביאם לכך, שיניחו את מנהגייהם הגויים, שהיו זרים ליהדות, ושיסלקו עד מהרה את הפדגוגים ההליניסטיים שלהם הגורמים לכך. ואולי היה כאן הרצון לשוב ולהדגיש, ש"הפדגוג הלאומי" הרצוי שלנו, של כולנו, הוא משה רבנו, עבד "המלך", הוא הקב"ה, שנשכר על-ידו לחנך עפ"י תורתו. ואולי גם להצביע לפנייהם על העובדות, שכבר קרו מעולם, עם אבותיהם הסוררים, שלא רצו לקבל את מרותו של "הפדגוג שלהם" (משה רבנו), ויש ללמוד מהלקחים ולא לחזור חלילה על שגיאותיהם או לדבוק בהן, וכל זאת תוך שילוב פרשני של הכתובים שאותם הסבירו ועליהם דרשו.

חייב אני לציין, ש"תקעתי חלק מיתדותי" במאמרו של ד"ר מ. אברבוך, שכתב על נושא קרוב לזה (שהתפרסם ב"שבילי חינוך", סתיו תשי"ל).

ולסיום, משאלת לב קטנה:

לאור סקירת המקורות המדרשיים של חז"ל, שבהם מופיע הפדגוג, ולאור מסקנות אלו על דמותו ותפקידיו ורקעו ההיסטורי, שמא "נחפשה דרכנו ונחקרה ונשובה", ונמצא תואר הולם יותר לתפקיד המכובד והאחראי שאותו ממלאים חברינו המורים, העמלים בהכשרת פרחי הוראה בישראל.